

УДК 811.161.2'272

О.Г. РУДА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: olenaruda@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-2157-193X>

НА МОВНІЙ ПЕРЕДОВІЙ

Рецензія на: **Лариса Масенко. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні**. Київ, 2020

Минулого року у видавництві «Кліо» побачила світ книжка Лариси Масенко «Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні». Знана в Україні й поза її межами соціолінгвістка, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія», провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України вже понад двадцять років досліджує мовне буття українців у незалежній Україні. І ця праця, яка об'єднала серію есеїв, опублікованих на сайті «Радіо Свобода» з серпня 2016 року по березень 2020 року, стала зболевим «відгуком» громадянина на події, що відбувалися у мовному житті України в контексті російсько-української війни. Водночас книга є ґрунтовною науковою розвідкою, яка охопила актуальні соціолінгвістичні проблеми, що стоять перед дослідниками в Україні. До них належать: взаємодія мов, використання рідної та інших мов у повсякденній комунікації, побутування суржику, мовна стійкість, мовна й культурна ідентичність, мови меншин та багато інших.

Серія публікацій, за словами авторки, є «своєрідною хронікою війни мов та ідентичностей, що точилася між державницькими силами і про-російськими реваншистами як у стінах парламенту, так і в публічному та медійному просторі». Лариса Масенко зосереджується на вивченні причин, які уповільнюють процес реального вдержавлення української мови в Україні. Дослідниця об'єктивно оцінює психологічні чинники опору

Цитування: Руда О.Г. На мовній передовій (рецензія). *Українська мова*. 2021. № 1 (77). С. 104–109.

процесу розширення функцій державної мови. Зокрема встановлено кореляцію між мовою повсякденного спілкування і мовною та національною свідомістю, виявлено зв'язок мовної поведінки з етнічними стереотипами, а також вплив мови, яка домінує в комунікативному просторі міста, на ідентичність і цивілізаційні орієнтації громадян. Різні аспекти українсько-російського мовного протистояння, розглянуті в праці, здебільшого стосуються сфери законодавчої діяльності, політики, зокрема міжнародної, царин державного управління і судочинства: дослідниця, не випускаючи з поля зору жодної на перший погляд незначущої події, уважно стежить за перипетіями скасування сумнозвісного закону Ківалова — Колесніченка, прийняття нового мовного законодавства, висвітлює напади проросійських сил на україноцентричні правові та громадські ініціативи, аналізує курс, узятий верхівкою влади в гуманітарному розвитку держави, водночас вимірює сприйняття цих змін у суспільстві. Увага науковиці прикута до мовних змін у сферах освіти, масової культури, масмедіа тощо. Адже панування української мови в цих царинах, на переконання авторки, зміцнює мовні й культурні основи нації, є запорукою збереження державного суверенітету.

Соціолінгвістичний ракурс оцінки нашого культурного й політичного життя виявив, що національна політика чинної влади в Україні, спрямована на збереження спільного з країною-агресором культурного простору, у час війни становить велику небезпеку. Тож головним завданням нашої держави сьогодні є остаточне подолання мовної, культурної та ментальної залежності від Росії. Водночас авторка зауважує і позитивні зміни у ставленні українців до своєї мови, в усвідомленні її не тільки як символу, а і як основи державності.

І хоч об'єднані в книзі есеї присвячені аналізу сучасних подій у мовному житті країни, Лариса Масенко раз у раз змушена робити екскурс в історію асиміляційних практик Російської імперії та Радянського Союзу щодо українців, їхньої мови, культури та ідентичності. Особливо ретельно авторка складає хроніку мовного життя столиці України, найбільш русифікованого в радянські часи міста, адже зміни мовної атмосфери Києва у зв'язку із суспільно-політичними процесами — Помаранчевим Майданом, Революцією Гідності та російсько-українською війною — є індикатором розвитку мовної ситуації у всій державі. Доки російська мова домінуватиме в міській комунікації на значній частині території України, доти більшість населення лишатиметься культурно й ментально залежною від Росії, переконує вона. Важливим елементом створення української «мовної атмосфери», на думку соціолінгвістки, є очищення топонімичного простору від культових радянських назв, які позбавляли його національної специфіки й робили частиною уніфікованого загальноімперського простору, що на рівні масової свідомості відбиває стереотип *«какая разница, на каком языке говоритъ»*.

Авторка праці вдається до порівнянь української ситуації із розвитком двомовності за нібито «рівноправності обох мов» в Білорусі й робить

застереження-попередження щодо такого сценарію мовної політики держави. Цікавими й повчальними також є наведені в книзі аналогії з країнами, що розв'язували подібні мовні проблеми, — Фінляндією, Ізраїлем та ін.

Дослідниця робить огляд численних документів — свідчень радянської мовної політики в УРСР, а також законів і підзаконних актів періоду незалежності. Зокрема зацентровано на Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, некоректний переклад якої був використаний для збереження і посилення позицій російської в законі «Про засади державної мовної політики» Ківалова — Колесніченка 2012 р. Звернуто увагу на реваншистські законодавчі ініціативи, що спиралися на тези радянського дискурсу про «спільну колыску мов», «гармонійну двомовність», на пропагандистське твердження про «нав'язування української мови» як головної причини анексії Криму.

Авторка рецензованої праці не обійшла увагою матеріали періоду президентських і парламентських виборів 2019 р. в Україні, зокрема програми партій і кандидатів на президентський пост, що містять апеляції до мовної політики. Останню, відомо, визначає її керівна еліта. Тож провина за такий стан функціонування державної мови лежить на всіх чотирьох Президентах України. «Жоден з них не оцінив належно роль української мови у формуванні української нації і держави, кожен знехтував потребою реального, а не декларативного утвердження її державотворчої функції», — констатує Лариса Масенко. Справді, статус-кво в ситуації фактичної двомовності обирала своєю позицією кожна влада в Україні. П'ятий Президент Петро Порошенко в 2014 р. обійняв найвищу державну посаду, озброївшись гаслом «Єдина країна — Единая страна». Відтак у мовній політиці утвердився новий концепт *компромісу*. Він прийшов на зміну концепту розколу, що домінував до того тривалий час. В одних контекстах компроміс означав бажання зайвий раз не порушувати дразливе мовне питання, а пустити розвиток ситуації на самоплив. В інших — розглядався як пошук балансу між утвердженням державної мови в усіх сферах життя суспільства та функціонуванням російської як регіональної нібито для замирення між «українськомовними» і зачепленими війською «російськомовними» регіонами. Ця настанова була змінена лише напередодні президентських виборів 2019 р., що втілилося в гаслі передвиборчої кампанії «Армія! Мова! Віра!».

Нове керівництво держави в мовному питанні повернулося до «*центристської*», за словами Д. Разумкова, головного політтехнолога та спікера президентської кампанії, позиції. Заяви чинного глави держави щодо гуманітарного розвитку країни, висловлені міркування представників політичної сили «Слуга народу», законодавчі ініціативи народних депутатів — висуваних від партії влади свідчать про наміри втілити ідею ревізії в мовно-культурному житті країни («*навести порядок*», за словами Президента В. Зеленського). «*Лібертаріанство*», проголошене ідеологією нової владної команди, завадило політичній силі чітко сформулювати позицію

в мовному питанні. Так, передвиборча риторика кандидата в президенти Зеленського містила згадку про «мову рівності» («Ми не ділимо людей на українськомовних чи російськомовних, на тих чи інших. Ми просто всі разом: всі думаємо однією мовою — мовою рівності!»). Поза тим що ці слова не ґрунтуються на лінгвістичному знанні, вони ще й не дають відповіді, якою є ця мова рівності — державна мова України чи все ж сусідньої держави, адже одночасно використовувати, тим паче «думати» двома мовами не здатна жодна людина.

У заявах «нових» політиків із оточення чинного Президента Зеленського авторка рецензованої праці вбачає реваншистський наступ «руського мира».

Здійснюючи аналіз політичних заяв, законодавчих ініціатив, критикуючи вищу владу в державі за непослідовність мовної політики, за злочинні дії чи бездіяльність (а часом констатуючи зміну курсу в гуманітарній царині), Лариса Масенко без зволікань називає конкретні прізвища високопосадовців і представників «п'ятої колони» в інформаційній і культурній сферах. «Наслідки діяльності цих політичних сил, присутність їхніх представників в органах місцевої влади, — пише вона без жодних натяків, — і сьогодні становлять велику загрозу для збереження цілісності держави».

Та найбільшою загрозою суверенітету нашої держави соціолінгвістка вважає втрату Україною свого інформаційно-культурного простору. Тож одним із завдань багаторічної праці, як зазначає авторка в передмові, було викриття маніпулятивних технологій, які провідники «руського мира» застосовують і досі, висвітлюючи проблеми двомовного соціуму, пояснюючи свої шкідницькі ініціативи в законодавчому полі та скандальні рішення в залах суду, водночас лицемірно прикриваючись гаслами захисту свободи слова і людських прав. Визначені дослідницею маніпулятивні технології сьогодні впізнаємо в тій навалі дезінформації, відвертій брехні, масиві перекручувань і спекуляцій, що заповнили інформаційний простір після припинення мовлення телеканалів «112 Україна», ZIK і NewsOne за «інформаційний тероризм» і «пропаганду в інтересах країни-агресора Російської Федерації».

Матеріали книги містять аналіз маніпулятивних мовних засобів, за допомогою яких російська пропаганда фальшує реальність, створюючи хибну картину світу. Лариса Терентіївна філігранно потрактовує «новотвори» і ті дефініції, які на підсвідомому рівні працюють на утвердження права на агресію і ненависть. Зокрема пояснює, звідки і для чого в радянському дискурсі виникли використовувані сьогодні в російських ЗМІ слова «бандерівці», «фашисти» на позначення українців. Водночас вона обґрунтовує некоректність і маніпулятивність поширюваних окремими політиками повідомлень («реліктів советської мовно-культурної політики») про «насильницьку українізацію» і «тоталітаризм», які нібито сповідує держава, ухвалюючи закони про функціонування і захист державної мови в освіті, науці, сферах масової інформації та культури. У книзі

потлумачено поняття «націоналізм» і похідні від нього «націоналістичний», «націоналісти», які деякі представники «п'ятої колони» намагаються демонізувати та використовувати як «лякалки».

Непокоїть дослідницю і ситуація, яка склалася у сфері освіти незалежної України. Попри декларації і гасла, ініційовані владою заходи з розширення функціонування української мови не зменшили масштабів зросійщення як у навчальному процесі, так і в мовному режимі закладів. Проте лише через відповідне виховання молодшого покоління можливо подолати мовно-культурну асимільованість українців, запевняє Лариса Масенко.

Багато роздумів авторки присвячено й питанню забезпечення мовних прав національних меншин в Україні. Стоячи на позиції, що необхідно гарантувати нацменшинам право на вивчення їхньої рідної мови (але не замість державної, а поряд із нею), соціолінгвістка чітко обгрунтовує, чому протести угорських і румунських політиків проти мовної статті закону «Про освіту» не мають жодних підстав. Варто підкреслити, що свої висновки щодо поширення української мови в усіх сферах і в усіх регіонах України Лариса Масенко підкріплює доказовим науковим матеріалом, зокрема наводить результати масового опитування, проведеного у 2017 р. за сприяння німецького фонду Volkswagen Stiftung.

Попри інтерпретацію протистояння в мовному питанні за допомогою концепту ВІЙНА (і винесенню слова в назву книги), а також широке використання в тексті праці лексичних одиниць *війна, боротьба, конфронтація, наступ, протистояння, конфлікт* тощо на позначення взаємодії мов у всіх сферах життя суспільства, Лариса Масенко свідомо того, що конфліктують не українська і російська мови — конфліктують їхні носії. Так, дослідниця не оминає своєю увагою численні скандали, що виникають у суспільстві на мовному ґрунті, виносяться в інформаційну площину та викликають численні обговорення в соціальних мережах. Вона дає чітке пояснення причин виникнення міжособистісних конфліктів на підставі мововжитку — невизначеність позиції в мовній політиці у вищих ешелонах влади, що зумовлює соціопсихологічні проблеми в суспільстві, зокрема помічений дослідниками багатомовних ситуацій феномен «ненависті до себе», «розщеплену ідентичність» і комплекс меншовартості. Подібні конфлікти, пише авторка, важко уявити в будь-якій європейській країні, де чітко розведені сфери вживання мов, а держава забезпечує найбільшу підтримку та сприяння державній мові.

Зупинити розкладові процеси мовно-культурної асиміляції, переконана Лариса Масенко, — досягне завдання, хоч яким довгим і тернистим цей шлях уявляється. Це засвідчує успішний досвід Чехії, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, Ізраїлю та інших країн, яким вдалося створити модерні національні держави, привівши до влади еліту з повноцінною мовною, а відтак і національною свідомістю. Тож вище керівництво, яке наважиться остаточно відмовитися від хибної орієнтації на українсько-російську двомовність у будь-яких її формах як принцип державної мовної

політики, стане на шлях правдивого будівництва України як самостійної територіально й ментально держави. І одними із перших кроків на цьому шляху мають стати дерусифікація інформаційно-культурного простору, повна українізація системи освіти.

За відсутності державної політики підтримки української мови цей обов'язок, як і в інших сферах суспільного життя, беруть на себе громадські організації та активісти, започатковуючи безкоштовні курси української мови, розмовні клуби, онлайн-ініціативи тощо. У книзі висвітлено процеси самоорганізації мешканців зросійщених міст у захисті своїх прав на отримання інформації і побутових послуг державною мовою, виникнення локальних осередків українськомовного спілкування, формування мовної стійкості як чинника протидії російській експансії в соціокультурному просторі. Із об'єднанням усіх конструктивних сил української спільноти дослідниця пов'язує надії на подолання тих великих загроз, що нині постали перед державою.

Праця добре структурована, написана цікаво, легко, не обтяжена науковою термінологією, що робить виклад доступним для осмислення найширшим колом читачів. Водночас фахівці з соціолінгвістики та інших гуманітарних дисциплін знайдуть у цій науково виваженій праці поживу для роздумів, стимули до особистих наукових пошуків, а можливо, і до наукового опонування.

Численні обговорення в наукових і громадських колах, а також у різних інтернет-ресурсах засвідчують, що книга вже знайшла свого читача. Жвавість обговорень порушених питань якнайкраще свідчить, наскільки проблеми мови та ідентифікації сьогодні є больовими точками в бутті української спільноти, як сильно суспільство потребує такого концентрованого прояснення різних аспектів політичного й соціокультурного життя. Адже важко заперечити слова авторки про те, що «мовний фронт лишається головною ареною боротьби за національний суверенітет і цивілізаційний європейський вибір».

Рецензію отримано 08.02.2020

Olena Ruda, PhD in Philology, Head Researcher
of the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: olenaruda@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-2157-193X>

ON THE LANGUAGE FRONT LINES

Review of: *Larysa Masenko* (2020). *Conflict of Languages and Identities in Post-Soviet Ukraine*. Kyiv (in Ukr.)